

УДК 81
ББК 81.2-4

**СОХТОРИ ФАРҲАНГИ
«ДОНИШНОМАИ ҚАДАРХОН»
ВА ТАНОСУБИ ОН БО
АНЪАНАҲОИ ФАРҲАНГНИГОРИИ
ФОРСУ ТОҶИК ДАР АСРҲОИ XI-XV**

**СТРУКТУРА ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ
«ДОНИШНОМАИ КАДАРХОН» И ЕГО
СООТНОШЕНИЕ С ТРАДИЦИЯМИ
СОСТАВЛЕНИЯ ПЕРСИДСКО-
ТАДЖИКСКИХ СЛОВАРЕЙ В XI-XV вв.**

**THE STRUCTURE OF
“DONISHNOMAI KADARKHON”
INTERPRETATION DICTIONARY AND
ITS CORRELATION WITH THE
TRADITIONS OF COMPOSING PERSIAN-
TAJIK DICTIONARIES IN THE XI-
TH – THE XV-TH CENTURIES**

Низомиддинова Рухсора Абдучамиловна,
унвонҷӯи кафедраи грамматикаи
забони арабии ДДХ, мутахассиси
иҷӯбаи илм ва инноватсияи ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

Низомиддинова Рухсора Абдуджамилловна,
соискатель кафедры грамматики арабского
языка ГОУ “ХГУ имени академика
Б.Гафурова”, специалист отдела науки и
инноваций ТГУПБИ (Таджикистан, Худжанд)

Nizomiddinova Rukhsora Abdujamilovna,
claimant for candidate degree of the
department of Arabic language grammar under
SEI “KhSU named after acad. B.Gafurov,
expert of the section of science and innovation
under TSULBP”(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: s.ilm@mail.ru

Вожаҳои калидӣ: фарҳангнигории форсу тоҷик дар асрҳои XI-XV, фарҳанги “Донишномаи Қадархон”-и ал-Форуқӣ, “Лугати Фурс”-и Асади Тӯсӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Нахҷувонӣ, унсурҳои сохтори фарҳанг, дебочаи фарҳанг, фарҳанги “Дастур-ул-афозил”-и Хайроти Дехлавӣ

Таҳлили баъзе унсурҳои сохтори фарҳанги “Донишномаи Қадархон”-и ал-Форуқӣ дар муқоиса бо панҷ фарҳанги қабл аз он таълиф гардида (“Лугати фурс”-и Асадӣ, “Сихоҳ-ул-фурс”-и Нахҷувонӣ, “Мачмӯат-ул-фурси”-и Сафи Каҳҳол, “Меъёри Чамолӣ”-и Фаҳри Исфаҳонӣ, “Дастур-ул-афозил”-и Хайроти Дехлавӣ) сурат гирифтааст.

Чор усули асосии ҷобаҷогузори моддаҳои лугавӣ, ки то замони таълифи “Донишномаи Қадархон” ташиқкул ёфта буд, тавсиф шудааст. Зикр гардидааст, ки дар фарҳанги ал-Форуқӣ дастовардҳои ҷолиби давраи ибтидоии таърихи фарҳангнигории форсу тоҷик мавриди истифода қарор нагирифтааст, бинобар ин метавон ҳаҷс зад, ки Ашраф ибни Шараф-ал-Музаққир ал-Форуқӣ ба ғайр аз фарҳанги “Лугати Фурс”-и Асади Тӯсӣ аз фарҳангҳои дигари асрҳои XI-XIV огоҳӣ надоштааст.

Ключевые слова: персидско-таджикская лексикография, XI-XV века, словарь «Донишномаи Қадархон» аль-Форуқи, «Лугати фурс» Асади Туси, «Сихоҳ-аль-фурс» Наҳдҷувани, элементы структуры словаря, введение к словарю, словарь «Дастур-уль-афозил» Хайрота Дехлави

Проанализированы некоторые структурные элементы толкового словаря «Донишномаи Қадархон» аль-Форуқи в сопоставлении с пятью словарями («Лугати фурс» Асади Туси, «Сихоҳ-аль-фурс» Наҳдҷувани, «Мадҷмуат-аль-фурс» Сафи Каҳҳола, «Меъёри Дҷамали» Фаҳра Исфаҳани, «Дастур-аль-афозил» Хайрота Дехлави), составленными в XI-XIV вв. Описаны четыре способа составления словников толковых словарей, сформировавшихся до создания словаря аль-Форуқи. Отмечается, что в толковом словаре

«Донишномаи Қадархон» автор не использовал опыт, накопленный лексикографами в ранний период развития персидско-таджикской лексикографии. Данный факт позволяет прийти к выводу, что аль-Форуки не был знаком с другими толковыми словарями, написанными в XI-XIV веках, за исключением «Лугати фурс» Асади Туси.

Key-words: *Persian-Tajik lexicography, the XI-th – the XV-th centuries, “Donishnomai Kadarkhon” dictionary by al-Faruki, “Lughati Furs” by Asadi Tusi, “Sikhokh-al-Furs” by Nahchuvani, elements of dictionary structure, preface to the dictionary, “Dastur-ul-Afozil” dictionary by Hairat Dahlavi*

The article presents an analysis of certain structural elements of the interpretation dictionary “Donishnomai Kadarkhon” by al-Faruki in correlation with other five dictionaries (“Lughati Furs” by Asadi Tusi, “Sikhokh-al-Furs” by Nahchuvani, “Madjmuat-al-Furs” by Safi Kahhola, “Meъori Djamali” by Fahr Isfahoni, “Dastur-ul-Afozil” by Hairat Dahlavi) composed in the XI-th – the XIV-th centuries. The author describes four modes of composing the basic stock of words included into interpretation dictionaries which were formed before the creation of al-Faruki’s production. It is underscored that in “Donishnomai Kadarkhon” interpretation dictionary the author didn’t use the experience amassed by lexicographers in the early period of Persian-Tajik lexicography development. The given fact allows to come to the conclusion that al-Foruki wasn’t familiarized with other interpretation dictionaries written in the XI-th – the XIV-th centuries, except “Lughati Furs” by Asadi Tusi.

Дар мақолаи ҳозир кӯшиш ба харҷ дода мешавад, ки мулоҳизоте чанд дар бораи сохтори фарҳанги «Донишномаи Қадархон», ки онро олимони маъруфи тоҷик Ш.Ҳусейнзода ва Р.Ҳошим дар даҳаи аввали нимаи дуҷуми қарни гузашта ба муомилоти илмӣ ворид сохта буданд, ироа гардад.

Мақсади мо баррасии хусусиятҳои сохтори фарҳанги “Донишномаи Қадархон” дар муқоисаю муқобала бо фарҳангҳои қабл аз таълифи он эҷод шуда аст, то маълум гардад, ки муаллифи фарҳанги мавриди таҳлил то чи андоза аз дастоварҳои фарҳангшиносии асрҳои XI-XIV истифода бурдааст. Маъмулан ба сохтори фарҳангномаҳои тафсирий унсурҳои зерин дохил мешаванд: дебочаи фарҳанг ва вижагиҳои он, тарзи ба бобу фасл ҷудо кардани моддаҳои луғавӣ ва миқдори бобҳо, тарзи сабти моддаи луғавии мавриди шарҳ, усулҳои шарҳи моддаҳои луғавӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар ҳаҷми як мақола муқоиса кардани ҳамаи унсурҳои сохтори фарҳанги “Донишномаи Қадархон” бо панҷ фарҳанги қабл аз он иншо гардида, имконнопазир аст. Бинобар ин мо дар мақола се унсурҳои сохтори фарҳангномаи “Донишномаи Қадархон”-дебочаи луғат, вижагиҳои ба бобҳо ҷудо кардани фарҳанг ва тарзи ҷобачогузорию модаҳои луғавии онро бо ҳамин унсурҳои фарҳангномаҳои моқаблаи он муқоиса ва таҳлил менамоем. Роҷеъ ба ин фарҳанг бори аввал Р.Ҳошим ва Ш.Ҳусейнзода дар китоби «Рӯдакӣ ва замони ӯ» (1. с.209-222) маълумот додаанд. Пас аз бештар аз бист сол олими намоёни соҳаи лексикографияи форсу тоҷик С.И.Баевский аввал дар яке аз мақолаҳои худ ва, сипас, дар асари ба давраи ибтидоии фарҳангнависию форсу тоҷик бахшидааш оид ба «Донишномаи Қадархон» маълумоти муҳтасари лексикографӣ додааст. (2.с 60-62). Солҳои охир ба муносибатҳои гуногун чанд мақола дар бораи ин фарҳанг дар Эрон ҷоп шуд, ки шарҳи муҳтасари онҳо дар пешгуфтори нашри факсимилеи «Донишномаи Қадархон», ки соли 2013 сурат гирифт, мазкур аст (3,с.4-6).

Фарҳанги «Донишномаи Қадархон» дар «Ҷадвали хронологии фарҳангҳои форсӣ», ки ба китоби мазкури С.И. Баевский замима гардидааст, дар ҷои нухум омадааст. Агар

фарҳангномаҳои то замони мо нарасидаи чадвали мазкур «Рисолаи Абӯҳафси Суғдӣ», «Тафосир фи луғат-ил-фурс»-и Ҳаким Қатрон, «Наводир-ул-луғат»-и Ҳаким Фаррухиро истисно кунем, пас «Донишномаи Қадархон» аз лиҳози замони таълиф ҳафтум луғати қадимаи форсӣ – тоҷикӣ аст, ки то рӯзгори мо боқӣ мондаанд. Дар байни фарҳангҳои дар хоки Ҳинд таълиф ёфта бошад, «Донишномаи Қадархон» баъди «Фарҳанги Қаввос» (охири асри XIII – аввали қарни XIV) ва «Дастур-ул-афозил» (1342) фарҳанги сеум ба шумор меравад.

Роҷеъ ба таърихи таълифи фарҳанг, котиби он ва дигар вижагиҳо дар навиштаҳои муаллифоне, ки дар боло зикрашон рафт, иттилоот омадааст, бинобар ин аз тақрори онҳо иҷтиноб меварзем.

Фарҳанги «Донишномаи Қадархон» бо дебочаи ал-Фаруқӣ оғоз меёбад. Чи тавре ки С.И. Баявский қайд мекунад, бо дебоча оғоз ёфтани фарҳангҳо анъанаи дерини лексикографияи форсу тоҷик мебошад (2,с.121). Дар дебоча муаллифони фаҳангҳо маъмулан баъди ҳамду наът ва мадҳи касе, ки фарҳанг ба ӯ бахшида шудааст, сабаби таълифи асар, мақсаду вазифаи он, сарчашмаҳои асарашро баён мекарданд. Дар давраи аввали фарҳангнависиҳои форсу тоҷик (асрҳои XI-XV), ки фарҳанги мавриди баррасии мо ба он дахл дорад, ҳаҷми дебочаҳо он қадар калон набуд. Маъмулан дебоча ду- се саҳифаро дарбар мегирфт. Алҳол гуфтан мушкил аст, ки се фарҳанги давраи аввали фарҳангшиносии фарҳангномаи Абӯҳафси Суғдӣ, Қатрони Табрзӣ ва Фарруҳии Систонӣ, ки то замони мо омада нарасидаанд, дебоча доштанд ё на? Аммо чун дебочанависӣ як амали комилан мантиқист, метавон бо занни наздик ба яқин ҳақс зад, ки дар фарҳангҳои мазкур низ дебочаҳои мухтасар мавҷуд буданд.

Дар дебочаҳо аксаран баъзе унсурҳои интиқоди фарҳангҳои гузашта ҷой доштанд, ки аз лиҳози омӯзиши таъриху назарияи фарҳангшиносии қуруни вусто хеле ҷолиби диққатанд (2,с.121). Дар ин бора мо каме поёнтар мисолҳо меорем.

Дебочаи аввалин фарҳанги то замони мо расида – «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ хеле мухтасар аст. Дар наشري кириллии «Луғати фурс», ки забоншиносии тоҷик Нурулло Ғиёсов дар асоси матни тайёр намудаи Муҳаммад Дабири Сиёқӣ омода сохтааст, дебочаи ниҳоят мухтасар ва то андозае муғлақ (дар ҳаҷми 6-7 сатр) мавҷуд аст. Вале чи тавре ки мурағиб дар пешгуфтори муфассали худ овардааст, дар наشري Аббос Иқболи Оштиёнӣ дебочаи дигаре ҳаст, ки Асадии Тӯсӣ дар он сабаби таълифи луғат ва принципҳои қорашро шарҳ додааст (4,с.19). Дар дебочаи Асадии Тӯсӣ чанд унсури асосии дебочанависӣ мавҷуд аст:

1.Сабаби таълифи китоб; 2.Овардани байтҳои шоҳид; 3.Тартиби ҷобачогузориҳои ҳуруф, яъне ба бобҳо ҷудо кардани фарҳанг; 4.Интиқоди фарҳанге, ки қабл аз ӯ иншо шудааст, яъне «Фарҳанги Ҳаким Қатрон». Аз ҷумла Асадии Тӯсӣ мегӯяд: **«Дидам шоиронро, ки фозил буданд, валекин луғати порсӣ кам медонистид ва Қатрони шоир китобе қард ва он луғатҳо бештар маъруф буданд»** (4,с.19). Метавон гуфт, ки ин раванди дебочанависии Асадии Тӯсиро бо ҳамин унсури қариб ҳамаи муаллифони давраи аввали фарҳангшиносии форсу тоҷик (асрҳои XI – XV) риоя кардаанд. Масалан, дар дебочаи фарҳанги «Сихоҳ-ал-фурс», ки байни дебочаҳои ҳамаи фарҳангномаҳои қарнҳои XI-XV аз ҳама калон ба ҳисоб меравад, дар бораи ба ки бахшида шудани китоб, сарчашмаҳои фарҳанг - «Луғати фурс»; «Сихоҳ-ул-луғат»; «Фарҳанги Қатрон» маълумот омадааст. Муҳаммад Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ норасоҳои «Луғати фурс»-и Асадири интиқод кардааст, ки каме поёнтар онро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дебочаи фарҳанги «Донишномаи Қадархон» низ ҳаҷман он қадар калон нест. Баъди наъти пайғамбар ва муаррифии худ муаллиф сабаби таълифи китобро возеҳан баён

кардааст: «*Ҳама вақт ҳиммат бар он роғиб шудӣ, то луғати паҳлавӣ ва ҷуз он, ки шоирони фасеҳзабон, ҷунон ки Ҳоҷа Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ва Шайх Низомӣ дар «Сикандарнома» ва шуарои дигар..... ва асомии адвия, ки ҳукамо дар тибҳо ихтиёр кардаанд, он-ч-аз луғати мазкур дар фарҳангномаҳо ва маҳалҳои мухталиф тартиб ва зобита меёбад, ба тартиб ва зобитаи ҳарфи охир мурамтаб кунад (3, с.2^а-2^б).» Мутаасифона муаллифи китоб дар дебоча роҷеъ ба фарҳангномаҳои қабл аз асари ӯ таълиф гардида чизе намеғӯяд, яъне сарчашмаҳои асарашро нишон намедихад. Танҳо дар охири дебоча зикр кардааст, ки «*луғати моҳҳо ва рӯзҳо бетартиб ва зобитаи ҳарф оварда, то асомии моҳҳо ва рӯзҳо якҷо бувад*» (3, с.8в-9а).*

Унсӯри дигари фарҳангномаҳои куруни вусто усул ва тартиби чобачогузории моддаҳои луғавӣ дар фарҳанг ба ҳисоб меравад. То таълифи «Донишномаи Қадархон» дар фарҳангнигории тоҷику форс ҷаҳор усули чобачогузории вожаҳо ташаккул ёфта буд.

1. Усули аввал гузаштани моддаҳои луғавӣ тибқи тартиби ҳуруф дар алифбои форсӣ, вале бо назардошти ҳарфи охири вожаҳо мебошад. Аввалин намунаи корбасти ин усул “Луғати фурс” аст. «Асадии Тӯсӣ муаллифи “Луғати фурс”, эҳтимол аввалин лексикографи форсӣ аст, ки вожаҳои мавриди шарҳро аз рӯи усули ягонаи алифбой чобачо гузоштааст, - мегӯяд С.И.Баевский. - Ҳангоми сохтани фарҳанг ӯ ҳарфи охири калимаи шарҳшавандаро ба ҳайси асос қабул кард» (2, с.108). Сипас таъкид мекунад, ки аз рӯи ҳарфи охир ҷойгир кардани калимаҳо усули асосии сохтори давраи ибтидоии фарҳангнигории форсӣ тоҷик буд. Аз лиҳози сохтор фарҳангномаҳои давраи ибтидоӣ ба девони шоирон шабоҳат доштанд, ки дар онҳо низ ашъор бо назардошти ҳарфи охири қофия ё радиф чобачо гузошта мешуданд. Ба ибораи дигар онҳо фарҳангномаҳои қофия буданд. Дар «Луғати фурс» дар дохили бобҳо тақсимооти дигари сохторӣ ба назар намерасад. Теъдоди бобҳои «Луғати фурс» 21- тост.

Лозим ба таъкид аст, ки ин усули чобачогузории моддаҳои луғавиро то таълифи «Донишномаи Қадархон» танҳо муаллифи «Меъри Чамолӣ» риоя кардааст. Ин фарҳанг низ аз 21 боб иборат буда, дар дохили бобҳо ҳангоми чобачогузории вожаҳо тақсимбандии дигар ба назар намерасад.

2. Асосгузори усули дуҷуми чобачогузари моддаҳои луғавӣ дар дохили фарҳанги тафсири муаллифи «Сихоҳ-ал-фурс» Шамсуддин Муҳаммад ибн Фаҳруддин Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ (соли таълиф 1328)(5) аст. Ӯ фарҳангашро тибқи тартиби алифбои форсӣ аз рӯи ҳарфи охири калимаҳо ба бобҳо ҷудо карда, дар дохили боб тақсимбандии калимаҳоро аз рӯи ҳарфи нахустини калима ба субт расонидааст. Теъдоди бобҳои «Сихоҳ-ал-фурс»-ро С.И. Баевский 25 (2, с.125) ва С.Имронов 28-то зикр кардаанд (6, с.70-71). Дар ин бобат ҳақ ба ҷониби С.И.Баевский аст, зеро дар ҷопи Абдуалии Тоатӣ низ теъдоди бобҳо 25-тост. Соҳиби «Сихоҳ-ал-фурс» тартиби корашро ҷунин шарҳ додааст: “*Аввал касе, ки ба тартиби луғати фурс машғул шуд Ҳаким Қатрони Урмавӣ буд. Аммо ӯ беш аз сесада луғат зикр накард ва баъд аз ӯ ҳакими комили фозил Абӯмансур Алӣ ибн Аҳмад ал-Асадӣ ат-Тӯсӣ ба тартиб ва табвиби он иштиғол намуд ва онро мудаван гардонид.... Аммо ӯ риояти абвоб беш накард ва аз тақсими абвоб ба фусул, ки дар ин фан зарурелвҷуд аст, зоҳил шуд, то ба риояти авсоти калимот ҷӣ расад. Баъд-ин восита луғот мукаррар воқеъ мешуд ва ихтилоли нусах боздид меомад ва ба сабаби он, ки тартибе ҷомеъ набуд, луғоти бисёр дармебоист ва матолиби зарурӣ мӯҳмад мемонд...*” (5, с.8).

Усули аз рӯи ҳарфи охири калима ба бобҳо ва тибқи ҳарфи аввали калима ба фаслҳо тақсим кардани моддаҳои луғавӣ дар фарҳанги «Мачмӯат-ул-фурс»-и Абулало Абдулмӯъмин Ҷорутӣ, ки тахти номи Сафӣи Каҳҳол маъруф аст, идома ёфтааст. Лозим ба таъкид аст, ки дар бораи таърихи таърифи ин фарҳанг ихтилофи назар вучуд доард. С.И

баевский онро ба асри XIV мансуб донистааст. Чорутӣ дар дебочааш фақат аз фарҳанги Асадии Тӯсӣ ёдовар гардидааст ва зикре аз «Сихоҳ-ал-фурс» намекунад. Дар навбати худ соҳиби «Сихоҳ-ал-фурс» дар дебочаи фарҳангаш дар бораи «Мачмӯат-ул-фурс» зикре накардааст. Бинобар ин алҳол бо қатъият ҳукме дар бораи тақаддум доштани кадоме аз ин фарҳангҳо баровардан душвор аст. Чарутӣ дар дебочааш менависад: «... китобе дидам, ки Абӯмансур ал-Асадӣ ат-Тӯсӣ ҷамъ карда буд ва гуфта, ки шоирони мутақаддам аз ӯ луғатнома хостанд, гунае ки бар ҳар луғате гувоҳе бувад аз қавли шоире фозил аз шуарои форсӣ ва он байте бувад ё ду байт ва он китобро бар тартиби алиф, бе, те, се, ҷим созад. Он низ нотамо ва ноқисуттартиб буд. Аммо нотамо аз он ҷиҳат, ки дар абёте, ки худ ба истишҳод оварда буд, ҷиҳати лафзе муайян, ҳам дар байт лафзи дигаре аз форсӣ буд, ки он лафзеро дар китоби худ наёварда ва маъни он нагуфта буд... Ва аммо ноқисуттартиб аз он ҷиҳат, ки авоҳири ҳуруфро риоят карда буд ва боб сохта ва алфоз номурақтаб дар он боб навишта. Лочарам агар касе лафзе талаб кардӣ аз аввали он боб то охир талаб бояистӣ кардан, то маълум кунад, ки он луғат дар он китоб ҳаст ё на? (7.с.-).

3. Чи тавре ки маълум аст, аз асри XIV ба баъд, то асри XIX бо сабабҳои маълум Ҳиндустон ба маркази инкишофи лексикографияи форсу тоҷик табдил ёфт. Дар давраи мавриди назари мо, яъне то таълифи «Донишномаи Қадархон» дар Ҳиндустон ду фарҳанг арзи ҳастӣ кардааст:

-Фарҳанги «Фаҳри Қаввос» (охири асри XIII-аввали асри XIV).

-Фарҳанги «Дастур-ул-афозил фи луғат-ул-фазоил» (743)1342).

3. Сохтори «Фарҳанги Фаҳри Қаввос», ки онро дар адабиёти илмӣ «Фарҳангнома», «Фарҳанги панҷбахшӣ», «Фарҳанги Шоҳнома» низ меноманд, бино ба ҳадси олими рус С.И.Баевский дар пайравии фарҳанги Чоруллоҳи Замахшарӣ «Муқаддимат-ул-араб» (асри XII) тартиб дода шудааст (2, с.125) ва он фарҳанги мавзӯӣ мебошад.

Сохтори фарҳанг бо сохтори «Донишномаи Қадархон» умуман қаробате надорад ва аз лиҳози сохтор фарҳанги Қаввос моҳиятан дар фарҳангнависию форсу тоҷик мавқеи махсусро ишғол мекунад. Танҳо як нуктаро қайд кардан лозим аст, ки муаллифи фарҳанг моддаҳои луғавиро дар дохили бахшу гунаҳо бидуни риояи ягон тартиб овардааст.

4. Ва усули охирине, ки то таълифи «Донишномаи Қадархон» дар фарҳангнависию форсу тоҷик мавҷуд буд, дар фарҳанги «Дастур-ул-афозил фи луғат- ул-фазоил» -и Ҳочиб Хайроти Дехлавӣ қорбааст шудааст. Муаллифи ин фарҳанг моддаҳои луғавиро тибқи ҳарфи аввали вожаи мавриди шарҳ ҷобачо гузаштааст.

Муаллифи фарҳангномаи “Донишномаи Қадархон” дар бобати ҷобачогузарию моддаҳои луғавӣ ба “Луғати фурс”-и Асадӣ ва “Меъёри Ҷамолӣ”-и Фаҳри Исфаконӣ пайравӣ кардааст.

Калимаҳои мавриди шарҳ дар луғати ӯ аз рӯи ҳуруфи охир ҷобачо гузошта шудаанд. Дар дохили боб фаслбандӣ ба назар намерасад, бинобар ин эродҳои нисбат ба “Луғати фурс” гирифтаи муаллифони “Сихоҳ-ул-фурс” ва “Мачмӯат-ул-фурс” пурра ба фарҳанги “Донишномаи Қадархон” низ дахл дорад.

Аз лиҳози унсурӣ дигари сохторӣ – ба бобҳо ҷудо кардани фарҳанг дар давраи аввали фарҳангнависию форсу тоҷик ҳарчанд умумияте ба назар мерасад, вале ҳар луғат дорои вижагӣ низ мебошад. Азбаски қариб ҳамаи фарҳангҳо ба истиснои Фарҳанги «Фаҳри Қаввос», бино ба гуфти Асадии Тӯсӣ «ба тартиби ҳуруф» таҳия мегардад, суоли табиӣ пайдо мешавад, ки чаро шумораи бобҳои онҳо 28 (баробар ба теъдоди ҳуруфи алифбӯи арабӣ) ва ё 32 (баробар ба шумораи ҳуруфи алифбӯи ниёкони мо) нест? Пеш аз ҳама, фарҳангҳои давраи аввали таърихи лексикографияи форсу тоҷик ва баъзе фарҳангҳои

давраи миёна фарҳангҳои «фурс» буданд ва дар онҳо фақат калимаҳои форсии тоҷикӣ мавриди шарҳ қарор гирифтаанд. Бинобар, ба ҳуруфи соф арабӣ набудани калимаҳо теъдоди бобҳои фарҳангҳо коҳиш меёфт. Дар муқаддимаи “Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ” омадааст: “Бинои каломи форсӣ бар бисту чаҳор байт гузоштанд, бад-ин вачҳ, ки аз ҷумлаи 28 ҳарфе, ки мабноси луғати тозист, тарк додаанд. Чунонки Мавлоно Шарафуддини Алии Язди ба қайди назм оварда:

*Ҳашифт ҳарф аст он ки он дар форсӣ н-ояд ҳаме,
То наёмӯзӣ набошӣ андар ин маъно маоф.
Бишнава аз ман то кадом аст он ҳарфу ёд гир,
Сову ҳову соду зоду тову зову айну қоф.” (8,с.24)*

Ва ба ин нукта ҳуди муаллифони фарҳангномаҳо ё дар дебоча ё дар дохили матн ишора кардаанд Масалан, баъди “боб-уш-шин” дар фарҳанги “Луғати фурс” омадааст: “Сод, зод, то, зо, айн. Дар девони шуаро талаб кардем ва дар ин ҳуруфот ҳеҷ луғате набуд, то мутолеон ҳамл ба коҳилии мусанниф накунамд” (4,с.216). Ё “... дар ин замина дар “Донишномаи Қадархон” бо ҳарфҳои со-и мусаллас, хо-и ҳуттӣ, изғӣ, итқӣ, зод, сод бобҳо ва ё моддаҳои луғавӣ мавҷуд нестанд” (3,с.17).

Сониян, дар бисёр фарҳангҳои форсии тоҷикӣ ба ҳуруфи соф тоҷикӣ – **пе, че, же, гоф** – бобҳои махсус ҷудо карда намешуданд ва калимаҳои бо ин ҳуруф ба итмом расида ё оғоз ёфта дар ҳамнишинҳои арабии онҳо – **бе, че, зе, коф** – дар як боб қарор мегирифтанд.

Фарҳанги «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ бисту як боб дошт. Дар ин фарҳанг бо ҳарфҳои **че, коф, коф, айн, то, зо, сод, зод, ҳои ҳуттӣ, сои мусаллас ва че** яъне ёздаҳ ҳарф бобҳои махсус ихтисос дода нашудааст. Фарҳанги «Сихоҳ-ал-фурс»-и Наҳҷувонӣ шомили бисту панҷ боб аст ва дар он ба ҳуруфи **бо, сои мусаллас, сод, ҳои ҳуттӣ, айн, зо, зод** бобҳои махсус ҷудо нашудааст. Калимаҳое, ки бо ҳарфи **пе** ба охир расидаанд, дар «боб-ул-бо» омадаанд. Фарҳанги «Маҷмӯат-ул-фурс» аз 22 боб иборат буда, дар он ба ҳарфҳои **пе, сои мусаллас, че, ҳои ҳуттӣ, же, сод, зод, то, зо, айн, гоф** бобҳои алоҳида ихтисос наёфтаанд. Калимаҳое, ки дар охир ҳуруфи **пе, гоф ва че** доранд, дар ҳарфҳои ҳамнишини арабишон зикр гардидаанд. Фарҳанги “Фаҳри Қаввос” ҳарчанд аз рӯи усули мавзӯӣ таҳия гардидааст, вале феҳристи вожаҳои ба фарҳанг замима кардаи мураттибон нишон медиҳад, ки муаллиф ба ҳарфҳои **со, хо-и ҳуттӣ, зод, зод, зо, айн** моддаҳои луғавӣ наовардааст. «Меъёри Ҷамолӣ»-и Фаҳрии Исфохонӣ низ мисли «Луғати фурс»-Асадӣ шомили 21 боб буда, ба ҳарфҳои **бо, пе, сои мусаллас, че, ҳои ҳуттӣ, сод, зод, то, зо, айн, коф** бобҳои алоҳида ҷудо нашудаанд. Дар фарҳанги “Дастур-ул-афозил”-и Ҳоҷиб Хайроти Дехлавӣ 27 боб ба мушоҳида мерасад. Дар ин фарҳанг ба ҳарфҳои соф тоҷикии **пе, че, же, гоф** бобҳои алоҳида ихтисос дода нашудааст. Вожаҳои бо ҳуруфи мазкур оғозёбанда дар бобҳои ҳуруфи ҳамнишини арабӣ зикр шудаанд. Дар чанд ҷои нусхаи ба ҷоп омода сохтаи Назир Аҳмад, бино ба гуфти ӯ “...афтодагиҳо, аз ҷумла дар барги дувум (як қисми дебоча), барги нуҳум (як қисми вожаҳои ҳарфи бо, ҳамаи вожаҳои –ҳарфи со ва аввали ҳарфи чим), барги шонздаҳум (вожаҳои охири ҳарфи ғайн, вожаҳои ҳарфи фо. Ва аввали ҳарфи коф) вучуд доштааст, ки дар асоси матни «Муайид-ул-фузало» ва муқаддимаи «Фарҳанги Фаҳри Қаввос» барқарор карда шудаанд (9,с.37-38). Зоҳиран барқарор кардани ҳарфи **фо** ба мураттиб даст надодааст, ки дар мундариҷа ин ҳарф наёмадааст. Дар ҳошияи сафҳаи 191-192 Назир Аҳмад қайди зерин овардааст: «Пас аз калимаи **занин** дар нусхаи ҳозир афтодагӣ дорад ба қадри чанд барг, ки шомили луғати ҳарфи **ғайн** ва луғати ҳарфи **фо** комилан ва луғати ҳарфи коф ибтидо» (9,с.191-192). Дар асоси қайдҳои Назир Аҳмад метавон гуфт, ки ягона нусхаи нопурра мавриди истифода қарор

додаи ӯ аз 27 боб иборат аст ва яқинан, агар нусхаи комили фарҳанги “Дастур-ул-афозил” дастрас гардад, он бояд фарогири 28 боб бошад, бидуни хуруфи соф форсии тоҷикӣ.

Фарҳанги «Донишномаи Қадархон» аз 22 боб иборат буда, ҳар боб ба номи ҳарфе марбут аст. Масалан, «боб-ул-алиф», «боб-ул-бо» ва ғайра. Дар «Донишномаи Қадархон» ба ҳарфҳои **сои мусаллс, ҳои ҳуттӣ, сод, зод, то ва зо**, бобҳо мавҷуд нестанд. Ба ибори дигар гӯем муаллиф калимаҳои пайдо накардааст, ки бо ин ҳарфҳо ба охир расонад. Ғайр аз ин ба ҳарфҳои тоҷикии алифбои арабиасосмон – пе, че, же, гоф бобҳои махсус ҷудо нашудааст. Бобҳои фарҳанг бо назардошти хуруфи охири калима тартиб дода шудааст. Дар дохили боб мисли «Луғати Фурс»- Асадӣ ва «Меъёри Ҷамолӣ» тақсимбандии фаслҳо сурат нагирифтааст. Таносуби фарҳангҳои давраи мавриди таҳлилро аз лиҳози теъдоди боб ва хуруфе, ки ба онҳо бобҳои махсус ҷудо нашудаанд, дар шакли ҷадвал ҷунин тасвир кардан мумкин аст:

Р/Т	Номи фарҳанг	Сол ё асри таълиф	Теъдоди боб	Хуруфе, ки ба онҳо боб ҷудо нашудааст
1.	«Луғати Фурс»	баъди 1066	21	со, че, ҳои ҳуттӣ, сод, зод, то, зо, айн, қоф, гоф
2.	«Сихоҳ-ул-фурс»	1328	25	пе, со, ҳои ҳуттӣ, сод, зод, зо, айн
3.	«Мачмуат-ул-фурс»	асри XIV	22	пе, со, че, ҳои ҳуттӣ, же, зод, зо, айн, қоф, гоф
4.	«Фаҳри Қаввос»	байни 1295-1316	-	со, ҳо-и ҳуттӣ, зод, зод, зо, айн
5.	«Меъёри Ҷамолӣ»	1344	21	пе, со, че, ҳо-и ҳуттӣ, сод, зод, то, зо, айн, қоф
6.	«Дастур-ул-афозил»	1342	28	пе, че, же, гоф
7.	«Донишномаи Қадархон»	1405	22	пе, со, че, ҳои ҳуттӣ, же, сод, зод, то, зо, гоф.

Чи тавре ки мебинем аз лиҳози унсурҳои сохторӣ ҳар як фарҳанги тафсирии давраи аввал хусусиятҳои вижа дорад. Аз рӯи фрогирии хуруфи алифбо танҳо фарҳанги «Дастур-ул-афозил фи луғат-ул-фазоил»-и Ҳоҷиб Хайроти Дехлавиро, ки соли 743х.ш/1364 милодӣ таълиф шудааст, нисбатан комил шуморидан мумкин аст. Дар ин фарҳанг ҳамаи 28 ҳарфи алифбои арабӣ (албатта бо назардошти ҳарфи қоф, ки дар нусхаи ягонаи то замони мо расидаи фарҳанг мавҷуд нест) бобҳои махсус доранд ва чаҳор ҳарфи форсии тоҷикӣ дар бобҳои хуруфи ҳамнишини арабӣ ҷой дода шудаанд.

Дар асоси гуфтаҳои боло метавон хулосаҳои мукаддамотии зеринро ироа кард:

- То замони таълифи фарҳанги «Донишномаи Қадархон» дар асрҳои XI-XIV анъанаҳои муайяни фарҳангшиносии форсу тоҷик ташаккул ёфта буданд.

- Дар сохтори фарҳангҳои давраи мавриди баррасӣ унсурҳои муайян шудаанд ва шакл гирифтаанд, ки ҳамаи онҳо дар давраҳои минбаъдаи инкишофи фарҳангшиносии на танҳо аз байн нарафтаанд, балки тавсеаю рушд кардаанд. Аз ҷумла анъанаи дебочанависӣ дар ин давра ба унсури ҳатмӣ табдил ёфт, ки маъмулан маълумоти зеринро дар бар мегирифт: номи муаллифи фарҳанг, номи ҳуди фарҳанг, номи шахсе, ки фарҳанг ба ӯ бахшида шудааст, сабаби таълиф, зикри сарчашмаҳо, ки дар таълифи фарҳанг истифода шудаанд,

интиқоди он сарчашмаҳо, усули чобачогузории моддаҳои луғавӣ, тарзи ба бобу фаслҳо чудо кардани фарҳанг ва ғайра. Дар ин самт дар дебочаи фарҳанги «Донишномаи Қадархон» номи муаллиф, номи мамдӯх, номи фарҳанг, сабаби таълиф, усули чобачогузории моддаҳои луғавӣ зикр шудааст. Мутаасифона ал-Форуқӣ сарчашмаҳои фарҳангашро номбар накардааст, бинобар ин дар бораи ба кадом фарҳангнома пайравӣ кардани ӯ изҳори ақидаи қатъӣ кардан кори мушқил аст.

- То таълифи фарҳанги «Донишномаи Қадархон» чаҳор усули чобачогузории моддаҳои луғавӣ дар фарҳангҳо ташаккул ёфта буд: а) чобачогузории вожаҳо аз рӯи ҳарфи охир (“Луғати фурс” ва «Меъёри Ҷамолӣ»); б) аз рӯи ҳарфи охир ба бобҳо чудо кардан ва аз рӯи ҳарфи аввал фаслбандӣ намудани моддаҳои луғавӣ («Сихоҳ-ул-фурс» ва «Маҷмуат-ул-фурс»); в) аз рӯи ҳарфи аввал ҷойгиронии моддаҳои луғавӣ («Дастур-ул-афозил»); г) аз рӯи мавзӯ ба бобҳо чудо кардани моддаҳои луғавӣ («Фарҳанги Фаҳри Қаввос»). Муаллифи фарҳангномаи «Донишномаи Қадархон» усули аввал, яъне аз рӯи тартиби ҳуруфи охири вожаҳо ҷойгиронии моддаҳои луғавиро истифода бурдааст. Аз баски ду усули дигари баъди «Луғати фурс» ташаккул ёфта – дар дохили бобҳо аз рӯи ҳарфи аввали калима фаслбандӣ кардан ва аз рӯи ҳарфи аввали моддаи луғавӣ ба бобҳо чудо намудани калимаҳо ба ҳеч шакку шубҳа нисбат ба усули корбасткардаи Асадии Тӯсӣ беҳтар мебошанд, усули дар асри XIV интиҳоб кардаи ал-Форуқиро дар таърихи фарҳангнависиҳои давраи аввал қадаме ба қафо шуморидан лозим аст.

- Аз лиҳози ба бобҳо чудо кардани фарҳанг низ ал – Форуқӣ ба усули кори Асадии Тӯсӣ ва Фаҳри Исфahонӣ пайравӣ кардааст. Теъдоди бобҳои фарҳангҳои давраи аввал аз 21-то 28 аст. Фарҳангномаи «Донишномаи Қадархон» 22 боб дорад.

-Умуман, чунин ба назар мерасад, ки соҳиби фарҳанги «Донишномаи Қадархон» ба ғайр аз «Асадии Тӯсӣ» аз панҷ фарҳанги дигари то замони ӯ таълифгардида, огоҳӣ надоштааст.

Пайнавишт:

1. *Донишномаи Қадархон (Матни факсимиле). Фароҳам оварандагони матн, муаллифони муқаддима ва тавзеҳот Н.И.Ғиёсов ва Р.А. Низомиддинова.- Хуҷанд: Ношир, 2013.).*
2. *Ҳошим, Р. ва Ҳусейнзода, Ш. Донишномаи Қадархон ва аҳамияти он дар омӯхтани осори Рӯдакӣ ва мероси адабии мо/Рӯдакӣ ва замони ӯ. (Маҷмуаи мақолаҳо).- Сталинобод: Нашириёти давлатии Тоҷикистон, 1958.-С.209-222.*
3. *Баевский, С.И. Ранняя персидская лексикография (XI-XVвв)/С.И.Баевский.-М.:Наука, 1989.-166 с.*
4. *Тӯсӣ, Асадӣ. Луғати фурс.Муқаддима, таҳия, таълиқот, ҳошия, луғот ва феҳристи Нурулло Ғиёсов/Асадии Тӯсӣ.-Хуҷанд: Нури маърифат, 2015.- 492 с.*
5. *Нахҷувонӣ, Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ. Сихоҳ-ул-фурс/ Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Нахҷувонӣ. Ба эҳтимоми дуктур Адулалӣ Тоатӣ.-Техрон, 2535 (х).*
6. *Имронов Саъдоншо. Сихоҳ-ул-фурс/Энциклопедияи советии тоҷик, Ҷ.7.- Душанбе, 1987.- 634 с.*
7. *Чорутӣ, Абуало Абдулмуъмин маъруф ва Саҳиш Каҳҳол. Маҷмуат-ул- фурс/ Чорутӣ, Абуало Абдулмуъмин. Тасҳеҳ ва шарҳи вожаҳои дуктур Азизуллоҳи Ҷувайнӣ – Техрон, 1378 (х).-358 с.*
8. *Инҷуи Шерозӣ, Мир Ҷамолуддин Ҳусайн ибн Фаҳруддин Ҳасан. Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ/ Инҷуи Шерозӣ, Мир Ҷамолуддин Ҳусайн ибн Фаҳруддин Ҳасан. Виростаи дуктур Раҳими Афифӣ. Дар ду муҷаллад. Ҷилди аввал.- Машиҳад, 1359 (х.ш.). -1334 с.*

9. Деҳлавӣ, Ҳоҷиби Хайром. *Дастур-ул-афозил/ Ҳоҷиби Хайром Деҳлавӣ. Ба эҳтимоми дуктур Назир Аҳмад.*-Тоҳрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1352.-262с.

Reference Literature:

1. “*Donishnomai Kadarkhon*” (faximile). Preparation of the text, preface and commentaries: N.I. Ghiyosov and R.A. Nizomiddinova. – Khujand: Publisher, 2013.
2. Khosim R. and Khuseynzoda Sh. “*Donishnomai Kadarkhon*” and its significance for the studies of Rudaki’s creation and our literary heritage // *Rudaki and his Epoch (collection of articles)*. – Stalinabad: Tajik State Publishing-House, 1958. – pp. 209 – 222.
3. Bayevsky S.I. *Early Persian Lexicography (the XI-th – the XV-th cc.)*. – M.: Science, 1989. – 166 pp.
4. Tusi, Asadi. “*Lughati Furs*”. Preface, preparation of the text, appendices, glossary and pointers by Nurullo Ghiyosov. – Khujand: Light of Enlightenment, 2015. – 492 pp.
5. Nahchuvani, Muhammad ibn Hindushokh. “*Sikhokh-al-Furs*”. Under the editorship of Dr. Abdalali Toati. – Tehran, - 2535 pp.
6. Imronov Sadonsho. “*Sikhokh-al-Furs*” // *Tajik Soviet Encyclopedia*. – V.7. – Dushanbe, 1987. – 634 pp.
7. Choruti, Abualo Abdulmumin Maruf and Sahi Kahhol. “*Madjmuat-ul-Furs*”. Editorship, commentaries, glossary: Azizullokh Djuvaini. – Tehran, 1378 hijra. – 358 pp.
8. Indjui Sherozi, Mir Djamoluddin Khusayn ibn Fahrud-din Hasan. “*Djahongiri Dictionary*”. Under the editorship of Dr. Rakhim Afifi. In two volumes. – V.1. – Mashhad, 1359 hijra. – 1334 pp.
9. Dehlavi Khojibi Hayrat. “*Dastur-al-Afozil*”. Under the editorship of Dr. Nazir Ahmad. – Tehran: Iranian Fund of Culture, 1352 hijra, - 262 pp.